

Степанова Т. В.,

викладач Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Свідки як засоби доказування у господарському процесі України

Розглядаючи осіб, котрі беруть участь у справі як джерело доказів, слід розкрити сутність поняття свідок. Правовідносини як різновид суспільних відносин виникають, змінюються, припиняються на підставі фактів, що відбуваються, у присутності людей, які не є безпосередніми учасниками цих матеріально-правових відносин. У силу свого нейтрального положення людина здатна об'єктивно і вірно засвідчити події і факти так, як вони дійсно відбувалися¹. Саме тому іноді для повноти доказування необхідно звернутися «за допомогою» до свідка, але, на жаль, у чинному ГПК України немає положень щодо можливості участі у господарському процесі такого джерела доказів.

В юридичній літературі викладено аналіз відмінних особливостей сторін як джерел доказів від свідків².

По-перше, сторони є учасниками спірного правовідношення і юридично зацікавлені у вирішенні справи. Вони одночасно є й особами, які беруть участь у справі, від їх дій залежить виникнення, розвиток і закінчення процесу, і джерелами доказів. Свідок — особа, яка не має юридичної зацікавленості у справі.

По-друге, повідомлення стороною фактів можна розглядати одночасно і як право сторони, і як її обов'язок. На відміну від цього свідок зобов'язаний вступити до справи за ухвалою суду, та може відмовитися від виконання даного обов'язку тільки за переліченими у законі підставами.

Специфіка їх отримання і дослідження полягає у тому, що сторони у справі не попереджаються про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивих свідчень, дають пояснення першими після доповіді про справу, під час надання свідчень усі зацікавлені особи присутні в судовому засіданні. Для отримання та дослідження показань свідків встановлюються інші правила та процедури.

Крім того, важливою особливістю правового статусу свідка є те, що він не може знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання тощо. Саме на цій підставі слід погодитися з М.О. Абрамовим, який за підсумками аналізу норм чинного ГПК України робить висновок про закріплення участі посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30 ГПК) замість свідків як учасників процесу. За цією нормою зазначені особи за вимогою суду «зобов'язані з'явитись» та «сповістити про знані їм відомості та обставини у справі, подати на вимогу господарського суду пояснення у письмовій формі». Аналізуючи їх повноваження, необхідно визнати, що зазначені особи в господарському процесі є свідками. Однак, всупереч загальноновизнаним правилам, вони мають право знайомитися з матеріалами справи, подавати докази, брати участь в огляді та дослідженні доказів (ч. 1 ст. 30 ГПК). Звісно, такими повноваженнями свідки володіти не повинні, оскільки цінність їх показань у тому, що вони свідчать про факти, які були сприйняті ними безпосередньо за допомогою органів почуттів. Але якщо

¹ Салогубова Е.В. Основные гражданские процессуальные институты римского права: Автореф. дис... канд. юр. наук. — М., 1995. — С. 21—22.

² Юдельсон К.С. Судебное доказательство в гражданском процессе. — М.: Юридическая литература, 1956, — С. 129—132.

вони дають пояснення після ознайомлення з матеріалами справи, то їхня безпосередність і переконливість втрачаються¹.

Тому в ГПК необхідно чітко визначити положення цих осіб у господарському процесі саме як свідків. Безперечно, внесення в ГПК України положення щодо участі свідка в доказуванні у господарському процесі було б правильним та зрозумілим. Наприклад, залучення у цей процес члена комісії з приймання продукції неналежної якості, який не є стороною у справі, але свідчення якого можуть пояснити деякі деталі, незрозумілі судді (у разі, якщо сторони по-різному тлумачать одні й ті самі обставини справи). Або при здійсненні огляду та дослідження письмових і речових доказів у місці їх знаходження (ст. 39 ГПК) у разі необхідності можуть бути залучені експерти та свідки, пояснення яких у подальшому можуть бути використані як окремі докази у справі.

Вищий арбітражний суд України в листі № 01-8/1530 від 24.12.1992 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з недостачами продовольчих товарів при поставках і перевозках» також зауважує, що при розгляді справ по спорах про недостачі, зокрема, і продовольчих товарів, не у всіх необхідних випадках залучаються до участі в засіданнях господарського суду «керівники підприємств або їх заступники, а також особи, компетентні у питаннях відвантаження, транспортування і приймання вантажів, та особи, відповідальні за стан збереження матеріальних цінностей на підприємстві». Господарські суди, «як правило, не вимагають і не використовують письмових пояснень посадових осіб, які брали участь у відвантаженні або прийманні товарів, не практикують опитування їх в засіданні».

У зв'язку з цим, на думку автора, доцільно перейняти у формулюванні поняття «свідок» досвід Російської Федерації. Так, у ст. 44 АПК РФ вказується, що свідком може бути «будь-яка особа, яюй відомі відомості та обставини, що мають значення для правильного вирішення справи». Аналізуючи зазначене положення, доходимо висновку, що ознаками свідка є осудність. Дієздатність, яка настає з досягненням визначеного в законодавстві віку, не має значення. Діти також можуть бути допитані як свідки, якщо здатні за своїм фізичним та психічним розвитком до правильного сприйняття та збереження відомостей про факти, не мають юридичного інтересу в справі та сприяють суду в здійсненні правосуддя. Свідок стає носієм інформації про факти за збігом обставин, тому що попадає у певні відносини з цими фактами (цім він відрізняється від експерта, якій стає носієм інформації після доручення цієї справи йому).

Для притягнення до справи свідка необхідно у клопотанні задовольнити три обов'язкових складових:

- 1) зазначити обставини, які свідок може підтвердити;
- 2) відомості про ці обставини мають значення для правильного вирішення справи;
- 3) зазначені обставини можуть підтверджуватись показаннями свідків (відповідно до ст. 29 ЦПК України не може стверджуватись показаннями свідків наявність правовідносин, що виникають з угод, для яких законом (ст. 46 ЦК УРСР) встановлено письмову форму. Поряд з цим факт виконання такої угоди може підтверджуватись будь-якими засобами доказування, передбаченими ст. 27 ЦПК України, в тому числі і показаннями свідків).

Зазначені положення встановлені п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами процесуального законодавства при розгляді цивільних справ по першій інстанції» № 9 від 21 грудня 1990 року, однак вони у повному обсязі можуть бути застосовані для розгляду господарських справ.

Свідок дає показання про обставини, сприйняті ним безпосередньо або з інших джерел, наприклад, зі слів іншої особи або з документа. В останньому випадку свідок повинен зазначити джерело, з якого йому стали відомі ці обставини. Тому обов'язково потрібно закріпити в ГПК України важливе положення: «Не є доказами відомості, що повідомляються свідком, якщо він не може зазначити джерело своєї поінформованості». Ця норма

¹ *Абрамов Н.А.* Хозяйственно-процессуальное право Украины: Учебное пособие (курс лекций).— Х.: Одиссей, 2002.— С. 77.

попереджує можливість появи свідчень «по слухах», отже, сприяє дослідженню лише достовірних доказів. Предметом свідчень можуть бути також відомості довідкового характеру про обставини, що самі по собі не мають доказового значення, але необхідні для розгляду справи¹. Особливо це може виявитися важливим у справах за участю, наприклад, представника залізниці, оскільки такий свідок може в процесі свідчення надати відомості, які істотно спрощують процес пошуку об'єктивної істини у справі.

У ГПК України необхідно сформулювати два основних обов'язки свідка:

а) з'явитися в господарський суд у призначений час;

б) дати правдиві свідчення (ця «деталь» «випущена» на даний час у переліку зобов'язань свідка згідно зі ст. 30 ГПК України, але вона має велике значення для вирішення справи).

Підкреслимо, що правовий статус свідка визначається його «нейтральністю» до суті спору, тобто він не має юридичної зацікавленості в справі, але це не означає відсутності зацікавленості іншого характеру (родинних стосунків, симпатії та антипатії, зв'язків по роботі тощо). Безперечно, суддя повинен з'ясувати стосунки свідка та осіб, які беруть участь у справі, — це необхідно для правильного будування опитування свідка та оцінки його відповідей, однак, це не дає підстав для загальної відмови у можливості застосування такої особи як джерела доказів. Аналізуючи досвід, необхідно закріпити право господарського суду не допустити свідка до допиту. Наприклад, ст. 131 ЦПК РФСР 1923 року свого часу встановлювала, що у випадку заяви сторони про зацікавленість свідка у будь-якому конкретному рішенні справи суд міг не допустити до допиту такого свідка.

Свідок повинен попереджуватися про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 Кримінального кодексу України (надалі—КК) і відмову від давання показань (ст. 385 КК). Свідок, який не досяг шістнадцятирічного віку, за КК України не несе відповідальності за відмову від свідчення і за завідомо неправдиві показання, але йому роз'яснюється обов'язок говорити тільки правду. Свідок зобов'язаний не розголошувати відомості, повідомлені суду, без його дозволу, не виходити з залу суду без дозволу головуєчого, не входити у стосунки з іншими свідками у цій справі. Досі зазначені положення не розповсюджуються на господарський процес, що робить його недосконалим.

Вважається за доцільне і навіть необхідне докладно регламентувати дії з одержання свідчень. Зокрема, закріпити обов'язкову вимогу про видалення з залу судового засідання свідків, не допитаних судом, бо у протилежному випадку знижуються гарантії достовірності інформації, яка використовується судом при встановленні фактів, що мають значення для справи².

Показання свідка складаються з вільної розповіді господарському суду про те, що йому відомо у справі. Потім свідку можуть бути поставлені запитання. Свідчення даються усно, але статті 30, 32 ГПК України передбачають, що у необхідних випадках на вимогу судці пояснення осіб мають бути викладені письмово. Це положення може мати декілька тлумачень, тому необхідно встановити, що таке письмове викладення пояснень може бути здійснено до або після усного допиту, але не замість нього. Письмові пояснення громадян не можуть бути використані як показання свідків: у відповідних випадках вони приймаються судом як письмові докази.

Свідок повинен бути наділений законом такими правами, які виступають гарантією належного виконання ним своїх обов'язків у господарському процесі та забезпечують достовірність його свідчень. Так, обов'язково треба закріпити права свідка давати показання на рідній мові та мати право користуватися послугами перекладача, написати свої свідчення власноруч, вимагати внесення до протоколу допиту змін і доповнень, приносити скарги на дії судці, прокурора, зберегти місце роботи (посади) на час виконання обов'язків свідка, одержати відшкодування витрат, пов'язаних із викликом у суд, та грошової ком-

¹ Тертишник В.М. Уголовный процесс: Учебное пособие. — Х.: Арсис, 1999. — С. 147.

² Арбитражный процесс: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.К.Треушников. — М.: Спарк, Юридическое бюро «Городец», 1997. — С. 110.

пенсації у зв'язку з втратою часу, користуватися у процесі свідчення письмовими нотатками у випадках, коли його свідчення пов'язані з цифрами або іншими даними, які важко утримати в пам'яті, отримати у разі необхідності захист для безпеки (думається, ст. 380 КК України не досить вдало сформульована, бо вона стосується тільки «осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та їхніх близьких родичів»). При цьому і в господарському процесі іноді відбувається «заякування» іншої сторони та її представників, при цьому законодавчих підстав для захисту таких осіб немає), просити допитати його вдруге, а також у встановлених випадках просити про допит за місцем свого перебування або постійного проживання (наприклад, якщо він внаслідок хвороби, віку, інвалідності або інших поважних причин не в змозі з'явитися за викликом суду).

Деякі гарантії прав осіб, які беруть участь у справі, В АСУ вже визнав. Так, необхідно відзначити його позитивну позицію щодо встановлення матеріальних гарантій участі осіб, викликаних для дачі пояснень. Згідно з пунктом 1 роз'яснення ВАСУ від 04.03.1998 № 02-5/78 «Про деякі питання практики застосування розділу VI Арбітражного процесуального кодексу України» до інших (судових) витрат у розумінні ст. 44 ГПК відносяться суми, які підлягають сплаті особам, викликаним до господарського суду «для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи» (ст. 30 ГПК). Таким особам відповідно до п. 9 зазначеного роз'яснення «відшкодовуються вартість проїзду до місця виклику і назад залізничним, автомобільним, водним і повітряним транспортом; страхові платежі за державне страхування на транспорті; вартість попереднього продажу проїзних документів; проїзд автомобільним транспортом (крім таксі) до залізничної станції, аеропорту, якщо вони знаходяться за межею населеного пункту; наймання жилого приміщення, а також добові у розмірах, встановлених законодавством про службові відрядження згідно з поданими документами, що підтверджують розмір цих витрат. Якщо проїзні документи не подано, відшкодовується мінімальна вартість проїзду між місцем проживання і місцем виклику».

Витрати, пов'язані з викликом до суду, відшкодовуються після виконання ... особами своїх обов'язків у розмірі, що визначається у рішенні господарського суду».

При розробці змін у ГПК України виникає також проблема так званого імунітету свідка¹, тобто правового регулювання випадків, коли суд узагалі не може допитувати того або іншого громадянина як свідка, або коли громадянин має право відмовитися від свідчення і суд не має права примусити громадянина свідчити за наявності правової підстави такої відмови.

Не можна не відзначити і той факт, що відповідно до Декларації про права людини ніхто не повинен примушуватися і не зобов'язаний свідчити проти самого себе. Тому свідок може відмовитися відповідати на запитання, якщо відповіді на них викривають його самого у вчиненні правопорушення або можуть спричинити для нього шкідливі наслідки. Правова засада імунітету свідка закладена і в ст. 63 Конституції України: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом». Таким чином, від свідчення в суді має право відмовитися: 1) громадянин проти самого себе; 2) чоловік проти дружини, та навпаки; 3) діти проти батьків і батьки проти дітей; брати і сестри друг проти друга; 4) дідуся, бабуся проти онуків, та навпаки. Крім того, деякі законодавчі акти (наприклад, ст. 28 Закону України «Про державну таємницю») також встановлюють обмеження у розголошенні відомостей.

При цьому слід зазначити, що вищевикладені положення стосуються фізичних осіб. Ані Конституція, ані закони України не вказують на розповсюдження зазначених положень на юридичних осіб, але, здається, таке тлумачення вищевказаних положень є розумним та заслуговує на увагу.

Зазначену проблему необхідно вирішувати, передбачивши: а) групи осіб, яких не можна допитувати як свідків; б) випадки, коли особа згідно з законом має право відмовитися від свідчення.

¹ Фокина М. А. Свидетельские показания в системе средств доказывания в гражданском судопроизводстве: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — С., 1991. — С. 7, 12—13.

Необхідно закріпити, що не підлягають допиту як свідки:

- 1) особи, які в силу свого малолітнього віку, фізичних або психічних недоліків не здатні правильно сприймати факти і давати про них вірні свідчення;
- 2) представники позивача або відповідача, захисники, адвокати—про обставини, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням своїх обов'язків;
- 3) суддя — про питання, що виникли у зв'язку з обговоренням обставин справи при винесенні рішення;
- 4) суддя, прокурор — у справах, в яких вони брали участь як свідки;
- 5) священнослужителі — про обставини, що стали їм відомі на сповіді віруючих.

Відповідно до статей 44,95,173,174 ЦПК України штраф у розмірі до одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян може бути накладено на свідка за неявку без поважних причин; на сторону й іншу особу, яка бере участь у справі, за невиконання обов'язку повідомити суд про зміну своєї адреси під час провадження у справі, за неявку в судове засідання без поважних причин, що призвело до відкладення справи; на службову особу підприємства, установи, організації, з вини якої не забезпечено явку представника у судове засідання.

Слід також враховувати, що за проявлену неповагу до суду настає відповідальність за ст. 185-3 КпАП України у порядку, передбаченому цим Кодексом. Йдеться про злісне ухилення від явки до суду свідка (ч. 2 ст. 44 ЦПК України), непідкорення розпорядженню головуєчого чи порушення порядку під час судового засідання свідком (ст. 164 ЦПК України) або вчинення будь-яких інших дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

Слід зауважити, що належними доказами у справі можуть бути пояснення лише тих осіб, які були залучені до участі у господарському процесі. Арбітражна наглядова колегія Вищого арбітражного суду України скасувала рішення і постанову арбітражного суду м. Києва у справі № 1-78 у зв'язку з порушенням вимог ст. 32 ГПК України.

Вказаним рішенням частково задоволені позовні вимоги СП «Катерина-Перл ЛТД» про стягнення коштів з ОП «Укрлегсировина» по розрахункам за надання юридичних послуг з посиланням як на докази на пояснення фізичних осіб. Скасовуючи судові рішення, наглядова інстанція вказала на те, що суд не взяв до уваги, що відповідно до ст. 32 ГПК України важливі для справи дані можуть встановлюватися судом шляхом одержання відповідних пояснень представників сторін та інших осіб, але тільки тих, які беруть участь у господарському процесі. Всупереч цьому господарський суд при прийнятті рішення та постанови у цій справі, як на доказ надання позивачем юридичних послуг відповідачу, посилався на пояснення осіб, які не брали участі в господарському процесі.

Дійсно, посилання на такі пояснення не мають під собою процесуальних підстав, оскільки для всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи необхідно дослідити такі пояснення в засіданні.

Зазначений приклад виявляє суттєві недоліки врегулювання чинним ГПК України питань надання пояснень представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі, а також участі в господарському процесі посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, які фактично є свідками, але особливості їх процесуального статусу в господарському судочинстві не передбачено.

Важливим кроком у напрямі вирішення зазначеної проблеми став проект Господарського процесуального кодексу України, розроблений Вищим господарським судом України та винесений 10 липня 2002 року на обговорення. Серед засобів доказування у п. 2 ст. 30 цього проекту зазначено показання свідків. Крім того, ст. 40 «Показання свідків», та ст. 61 «Свідок» деталізують їх процесуальне становище в господарському процесі. І хоча зазначені статті потребують значного вдосконалення з урахуванням вищевказаного, все ж таки це перший крок до введення цієї процесуальної фігури у процес, що є вірною, доцільною та підтвердженою судовою практикою необхідністю господарського процесу.